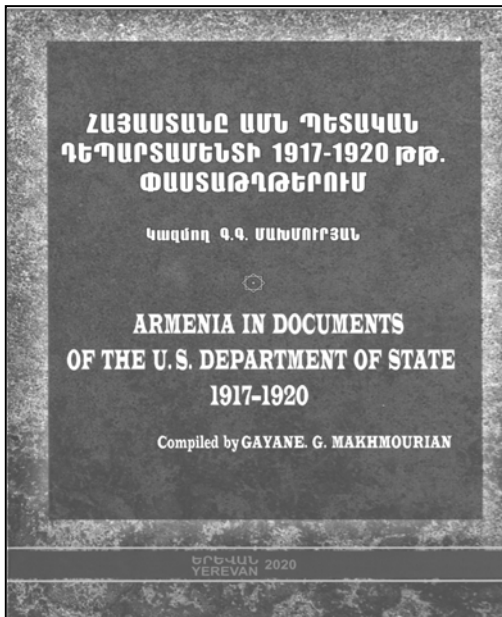

Հայաստանը ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտի 1917-1920 թթ. փաստաթղթերում, ժողովածուի կազմող և թարգմանիչ՝ Գ. Մախմուրյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 560 էջ:

Armenia in Documents of the U.S. Department of State, 1917-1920. Compiled and translated by G. Makhmourian. Ed. V.R. Aglyan. Yerevan: Institute of History NAS of Armenia, 2020, 560 p.

1991 թ. Հայաստանի անկախության վերականգնումով հայ պատմագիտության համար սկսվեց խորհրդային գաղափարաքաղաքական կապանքներից ազատ, ազգային-պետական շահերի վրա հիմնված զարգացման փուլ: Թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում և թե՛ Սփյուռքում գիտական նոր հնչեղություն ստացավ 1917-1920 թթ. իրադարձությունների լուսաբանումը՝ 1918 թ. ստեղծված Հայաստանի Հանրապետության ներքին ու արտաքին գործընթացների առանձնահատկությունները և օրի-

նաչափությունները վեր հանելու համար: Մասնավորապես, պատմաբանների ուշադրությունը կենտրոնացավ 1918 թ. հայկական պետականության վերականգնման տնտեսական ու ռազմաքաղաքական նախադրյալների և պայմանների, Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին քաղաքական կյանքի, Արևմտյան Հայաստանի և ՀՀ-ի նկատմամբ Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Գլխավոր դաշնակից պետությունների¹ քաղաքա-

¹ Գլխավոր դաշնակից պետություններն էին՝ Բրիտանական կայսրությունը, ԱՄՆ-ն, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, իսկ Դաշնակից տերությունները՝ Պորտուգալիան, Բելգիան, Հունաստանը, Լեհաստանը, Ռումինիան, Սերբա-խորվաթա-սլովենական պետությունը, Չեխոսլովակիան, Հայաստանը, Հեջազը (տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ.՝ պրոֆ. Զ.Ս. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, փաստ. N 338, էջ 676):

կանության հիմնահարցերի, ՀՀ-ի անկման պատճառների ուսումնասիրության վրա: Նշված խնդիրները համակողմանի վերլուծելու տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեն ԱՄՆ-ի արտաքին գերատեսչության՝ Պետական դեպարտամենտի փաստաթղթերը, որոնք պահպանվում են ԱՄՆ-ի ազգային արխիվում (Վաշինգտոն): Այդ փաստաթղթերի առավել կարևոր մասն ընդգրկված է 1931-1947 թթ. ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից պաշտոնապես հրատարակված հատորներում, իսկ մի մասի ժապավենային պատճեններն էլ 1980-ական թվականներին ստացվել են ԱՄՆ-ի ազգային արխիվից և պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) միկրոժապավենների հավաքածուներում: Խորհրդային տարիներին այդ վավերագրերը պահպանվում էին հատուկ ֆոնդերում՝ անհասանելի լինելով Հայկական հարցի ու Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմությունն ուսումնասիրող պատմաբանների համար:

Դեռևս 2011 թ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը ռուսերեն լույս է ընծայել «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1917-1920 թթ. փաստաթղթերում» վերնագրով ծավալուն ժողովածուն, որում ամփոփված է ՀԱԱ-ի տարբեր ֆոնդերում ու միկրոժապավենների հավաքածուներում հայտնաբերված, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի կառավարության հրատարակված հատորներից քաղված, Հայաստանին ու հայ ժողովրդին վերաբերող 330 ամերիկյան դիվանագիտական փաստաթուղթ²: Դրանք ընտրել, անգլերենից ռուսերեն թարգմանել ու ժողովածուն կազմել է պատմագիտության դոկտոր Գայանե Մախմուրյանը: Այս հրատարակությունը նույն ժողովածուի անգլերեն տարբերակն է, որը ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ և պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ Վահագն Ազյանի խմբագրությամբ լույս է ընծայվել 2020 թ.:

Ժողովածուի բովանդակային առանցքը կազմում են երեք հիմնական թեմա: Դրանք են՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության ընդհանուր իրավիճակն ու նրա հնարավորությունները, Հայկական հարցը 1919-1920 թթ. Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովում, ինչպես նաև ամերիկացի գեներալ Ջեյմս Հարբորդի զինվորական առաքելության այն զեկուցագրերը, որոնք 1919 թ. օգոստոս-հոկտեմբերին կազմվել են նրա՝ Ադանայից, Մարդինից, Խարբերդից, Սեբաստիայից, Էրզրումից, Կարսից Երևան և այնուհետև անդրկովկասյան մյուս մայրաքաղաքներ այցելության ողջ ընթացքում՝ մինչև Բաթումից նավով հեռանալու պահը: Ժողովածուում զետեղված փաստաթղթերը

² Ст'я Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг. Сост. и пер. с англ. Г.Г. Махмурия, Ереван, 2011.

լույս են սփռում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականության ձևավորման ընթացքի, Հայաստանի առաջին հանրապետությանը տնտեսապես աջակցելու, արևմտահայկական տարածքները թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու հարցերի, հայկական անկախ պետություն ստեղծելու ամերիկյան քաղաքականության, դրա հեռանկարների վերաբերյալ Մերձավոր Արևելք ուղարկված ամերիկյան զինվորական առաքելությունների տեսակետների, Հայկական հարցում ԱՄՆ-ի և մյուս Գլխավոր դաշնակից պետությունների միջև հակասությունների, Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի գործունեության վրա:

Թիֆլիսում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ֆելիքս Սմիթի 1917 թ. հոկտեմբերի 19-ի ճեպագիրը՝ ուղղված Ռուսաստանում ԱՄՆ-ի դեսպան Դեվիդ Ֆրենսիսին և պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգին, ապա նոյեմբերի 9-ին վերջինիս հասցեագրված հեռագիրը բուլղարական կառավարության նկատմամբ Անդրկովկասի իշխանության ազգային մարմինների դիրքորոշման, երկրամասի ժողովուրդների անջատողական տրամադրությունների և դրանց իրագործմանը նյութական ու ռազմական աջակցություն ցույց տալու վերաբերյալ վկայում են, որ ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտը, հիմնավորված զգուշավորություն դրսևորելով, խուսափեց փաստացիորեն ճանաչել Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանությունը և չէր շտապում նյութական օգնություն տրամադրել վերջինիս: Չնայած դրան, Ռ. Լանսինգը, Ֆ. Սմիթը և Եվրոպայում ԱՄՆ-ի կառավարության հատուկ ներկայացուցիչ Էդվարդ Հաուզն ուշադրությամբ հետևում էին Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին (էջ 11-14):

1917-1918 թթ. պետքարտուղար Ռ. Լանսինգի նամակագրությունը Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ուոլթեր Փեյջի, ԱՄՆ-ում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռուֆուս Ռեդինգի, Է. Հաուզի, Դաշնակից պետությունների Գերագույն ռազմական խորհրդում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների՝ ռազմական գնումների և ֆինանսների գծով՝ Օսկար Քրոսբիի և գեներալ Թասքեր Բլիսի, Ֆ. Սմիթի, Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ-ի գործերի հավատարմատար Իրվին Լոլինի հետ վկայում են, որ ԱՄՆ-ի դիվանագիտական շրջանակներում ոչ թե մարդասիրական, այլ աշխարհաքաղաքական շահերի տեսանկյունից էր կարևորվում Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայերի ֆիզիկական անվտանգության ապահովման խնդիրը: Ընդ որում, ամերիկյան կառավարությունը հետևողականորեն խուսափում էր որևէ ֆինանսական և ռազմական պարտավորությամբ իրեն կաշկանդելուց՝ դա համարելով Մեծ Բրիտանիայի պարտականությունը կամ էլ բարձրացնելով ԱՄՆ-ի ու Գլխավոր դաշնակից պետությունների միասնական որոշումների և գործողությունների հարցը: Միևնույն ժամանակ, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքա-

կանությունը մեկնաբանելիս Պետքարտուղարությունն ընդգծում էր, որ այն հեռու է տարածքային հավակնություններից ու շահադիտական նկատառումներից և առաջնորդվում է միայն մարդասիրական մղումներով (էջ 35-36): Պետդեպարտամենտի այս գործելաոճը պայմանավորված էր հաշտության միջազգային բանակցություններում ԱՄՆ-ի առաջարկների նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի փոխհամաձայնեցված հակազդեցությամբ:

Ժողովածուում Հայաստանի առաջին հանրապետության ընդհանուր դրությունը և նրա հնարավորությունները ներկայացված են 1917-1918 թթ. Կովկասյան ռազմաճակատում տիրող իրավիճակի մասին Գլխավոր դաշնակից պետությունների բարձրաստիճան դիվանագետների զեկուցագրերով՝ ընդհուպ 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի կնքումն ու հետագայում դրա չեղյալ հայտարարումը: Ընթերցողին ներկայացված են ուշագրավ նամակներ, հուշագրեր և Ամերիկյան պարենային վարչության տնօրեն Հերբերտ Հուվերի 1919 թ. հուլիսի 16-ի հայտագիրը՝ ուղղված Հինգի խորհրդին³ Հայաստանի Հանրապետությունում տիրող իրադրության և օգնության կազմակերպման վերաբերյալ (էջ 158-159): Այս տեսանկյունից խոսուն վավերագրեր են 1919 թ. հոկտեմբերի 5-ին Կողբի մոտ Եվրոպայում ԱՄՆ-ի էքսպեդիցիոն զորքերի գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Ջեյմս Հարբորդի գլխավորած պատվիրակության վրա կատարված հարձակման նկարագրությունը (էջ 254-255, 268-272), նույն թվականի հոկտեմբերի 7-ին փոխգնդապետ Ջոն Ջեքսոնի կազմած հուշագիրը (էջ 260-262), սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 8-ի ընթացքում պատվիրակության՝ ցամաքով ընթացած խմբի օրագիրը (էջ 266-276), Ջ. Հարբորդի՝ հոկտեմբերի 14-ի թվակիր հեռագիրը Փարիզում ամերիկյան առաքելության ղեկավար Ֆրենկ Փոլկին Հայաստանի դժվարությունների մասին (էջ 298-299): 1919 թ. կեսերին ՀՀ-ի սոցիալական ծանրագույն դրությունն արտացոլված է ԱՄՆ-ի փոխյուպատոս Հուքեր Դուլիթլի և Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության առաքելության պետ մայոր Ջոզեֆ Գրինի՝ Թիֆլիսից հղված զեկուցագրերում (էջ 165-170) և Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի նախագահ Ջեյմս Ջերարդի՝ 1919 թ. օգոստոսի 14-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին հասցեագրված նամակում (էջ 188-189):

³ Հինգի խորհուրդը կամ Մեծ հնգյակը Փարիզի վեհաժողովի օրակարգում տեղ գտած որոշիչ, սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերի քննարկման նպատակով ձևավորված խորհուրդ էր, որում ընդգրկված էին հակազերմանական դաշինքի առաջատար պետությունների առաջնորդները՝ Վուդրո Վիլսոնը (ԱՄՆ), Դեյվիդ Լյուդ Ջորջը (Մեծ Բրիտանիա), Վիտորիո Օլանդոն (Իտալիա), Ժորժ Կլեմանսոն (Ֆրանսիա) և Սայոնձի Կիմոտին (Ճապոնիա):

Գ. Մախմուդյանը հսկայածավալ աշխատանք է կատարել՝ ուսումնասիրելով 1918-1920 թթ. ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությանն ու դիվանագիտությանը վերաբերող ամերիկյան արխիվային նյութերի պետական հրատարակությունների 16 հատոր, որոնցից ամենածավալունը 1919 թ. դիվանագիտական գրագրությունն ընդգրկող 12 հատորներն են (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. In 12 vols. Wash., US GPO, 1942-1947): Դրանցից ընտրվել են Հայաստանին ու Հայկական հարցին առնչվող բանակցություններին վերաբերող դիվանագիտական փաստաթղթերը: Վերջիններս բացահայտում են դիվանագիտական մեծ «խաղի» բազում նրբերանգներ, օգնում հասկանալ, թե Գլխավոր դաշնակից պետությունները հատկապես ինչի հետ էին կապում հայկական խնդիրները միջազգային խոշոր բանակցությունների ժամանակ, ինչ դիվանագիտական հնարքներ էին կիրառում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի առաջին դեմքերը: Հասկանալի են դառնում Գերագույն տնտեսական խորհրդի գործառույթները, ամերիկյան պատվիրակության նիստերում տարբեր հարցերի քննարկումների էությունը: Մինչույն ժամանակ, բացահայտվում են Գլխավոր դաշնակից պետությունների դիրքորոշումը Ռուսաստանի նկատմամբ և այդ երկրում սկսված քաղաքացիական պատերազմի երկարաձգմանը նպաստելու նրանց շահագրգռվածության պատճառները:

Հայաստանին ու Հայկական հարցին առնչվող բանակցությունների ընթացքի վերաբերյալ փաստաթղթերն է՛լ ավելի ուշագրավ են, քանի որ լույս են սփռում Վ. Վիլսոնի ու Դ. Լլոյդ Ջորջի քաղաքականության և դիվանագիտության առանձնահատկությունների՝ ինչպես սեփական ազգային-պետական շահերին հետամուտ քաղաքական մեծագույն դեմքերի սուր վեճերի, այնպես էլ նրանց համագործակցության վրա: Վերջինս թեև հիմնականում պարտադրված բնույթ ուներ, սակայն, անխուսափելի էր:

ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի՝ Հայաստանին և Հայկական հարցին վերաբերող դիվանագիտական փաստաթղթերի ամենաստվար մասը վերաբերում է Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովում քննարկման առարկա դարձած մանդատների հիմնահարցին: Դրանց թվում իրենց կարևորությամբ առանձնանում են՝ 1919 թ. հունվարի 29-ին Տասի խորհրդի⁴ նիստում Դ. Լլոյդ Ջորջի ներկայացրած մանդատակիր պետությունների

⁴ Փարիզի հաշտության վեհաժողովի առաջին ղեկավար մարմինը: Գործել է վեհաժողովի աշխատանքի առաջին մեկ ու կես ամսվա ընթացքում: Նրանում ընդգրկված են եղել ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարները և արտաքին գործերի նախարարները:

վերաբերյալ բանաձևի նախագիծը, Տասի խորհրդի՝ հունվարի 30-ի ու 31-ի նիստերի քարտուղարի արձանագրությունները, որոնցից առաջինում ամրագրված է Վ. Վիլսոնի պահանջը Օսմանյան կայսրության բոլոր զավթված տարածքների և գերմանական գաղութների համար մանդատակրի համակարգ ընդունելու վերաբերյալ, իսկ երկրորդում՝ բրիտանական պատվիրակության նշյալ բանաձևի նախագծի ընդունումը Տասի խորհրդի կողմից (էջ 51-60): Ուշագրավ է նաև Չորսի խորհրդի⁵ նիստի (1919 թ. մարտի 20) արձանագրությունը. դրանից տեղեկանում ենք, որ հենց այդ նիստում է Վ. Վիլսոնն առաջին անգամ արծարծել Հայաստանի արևմտյան և արևելյան հատվածների նկատմամբ միասնական մանդատ սահմանելու նախընտրելիության հարցը՝ դա հիմնավորելով 1915-1916 թթ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերից Խորհրդային Ռուսաստանի հրաժարմամբ, հետևաբար՝ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի նկատմամբ նրա շահերի ու հետաքրքրությունների իրավական հիմքի վերացմամբ, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ ռուսական ազդեցության կորստով և ամբողջ Հայաստանի բնակչության ցանկությունը հաշվի առնելու, այդ երկրի ու նրա բնակչության տնտեսական, սոցիալական, հասարակական-քաղաքական զարգացման աստիճանին համապատասխան մանդատ սահմանելու անհրաժեշտությամբ: Ապա, որպես ուշագրավ լրացում, ԱՄՆ-ի նախագահն ակնարկել է նաև Կիլիկիայի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի և Թուրքիայի, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության բոլոր տարածքների նկատմամբ միասնական մանդատ սահմանելու կարևորության ու նպատակահարմարության մասին՝ մատնանշելով այդ տարածքների զարգացման խնդիրների շաղկապվածությունը: Ժ. Կլեմանսոն և Դ. Լյուդ Զորջը պաշտպանել են ինչպես Վ. Վիլսոնի այդ տեսակետը, այնպես էլ մանդատների հարցը տեղում համապարփակ կերպով ուսումնասիրելու նպատակով Մերձավոր Արևելք ու Անդրկովկաս առաքելություն ուղարկելու վերաբերյալ նրա առաջարկը (էջ 77-80): Ժողովածուում խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ փաստաթղթերից հատկապես առանձնանում են Թուրքիայում մանդատների ուսումնասիրման միջազգային հանձնաժողովի ամերիկյան բաժանմունքի, այն է՝ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի լիազորներ Հենրի Քինգի և Չարլզ Քրեյնի հանձնաժողովի զեկուցագիրը (1919 թ. օգոստոսի 28) Փարիզի վեհաժողովին և Վ. Վիլսոնին (էջ 199-223), ապա Զ. Հարբորդի ռազմական

⁵ 1919 թ. մարտին փոխարինել է Տասի խորհրդին: Չորսի խորհուրդը կամ Մեծ քառյակը Փարիզի հաշտության վեհաժողովի առավել կարևոր հարցերը քննարկող և դրանց վերաբերյալ իրավական որոշումներ կայացնող ղեկավար մարմին էր, որի կազմում էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ղեկավարները:

առաքելության՝ հոկտեմբերի 16-ին Պետդեպարտամենտին, այնուհետև՝ Սենատին ներկայացրած զեկուցագիրը (էջ 300-332): Առաջինը արժեքավոր վկայություններ է ներառում 1915-1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության, Կիլիկիայի հայերի ակնկալիքների, հայկական առանձին պետություն ստեղծելու և մանդատակիր խոշոր տերության ուժերով նրան պաշտպանելու անհրաժեշտության մասին: Զեկուցագրի հեղինակները ներկայացնում են նման պետության հնարավոր չափերն ու ազգային կազմը՝ ելակետ ընդունելով 1914 թ. տվյալները: Իր հերթին, ժողովածուն կազմող Գ. Մախմուդյանը, հղում կատարելով ՀԱԱ փաստաթղթերին, այդ թվում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներին, Գրիգոր Զոհրապի՝ 1913 թ. լույս ընծայված աշխատությանն ու Փարիզում հայկական պատվիրակության 1919-1920 թթ. հայտագրերին, փաստարկված ճշգրտումներ է կատարում ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ նրա հատվածները կազմող՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի նահանգներում, Կիլիկիայում ու Հայաստանի Հանրապետությունում նույն ժամանակահատվածում բնակված հայերի քանակական կազմի վերաբերյալ (էջ 221-223): Այս զեկուցագրերից բացի, ժողովածուում ընդգրկված են Զ. Հարբորդի առաքելության անդամների գրչին պատկանող մի շարք օրագրեր ու զեկուցագրեր, որոնք ներկայացնում են ուղևորության ընթացքում ամերիկացիների հանդիպումները հայերի, համերկացի քարոզիչների, հույների ու թուրքերի հետ, տեղացիներից ստացած բազմաթիվ խնդրագրերը, առաքելության անդամների կազմած տեղեկանքները: Որպես համալրում՝ ժողովածուում նաև ընդգրկված է ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին Հայկական միասնական պատվիրակության ղեկավարներ Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի հասցեագրած հուշագիրը (1920 թ. հուլիսի 14) առդիրներով, այդ թվում՝ «Հայաստանի բնակչություն» վերնագրված տեղեկանքը (էջ 401-409):

Փարիզի վեհաժողովին վերաբերող փաստաթղթերի թվում առանձին թեմա են կազմում օգնության գծով Գլխավոր դաշնակից պետությունների գերագույն կոմիսար, ամերիկացի գնդապետ Վիլյամ Հասկելի նշանակման ու գործունեության հարցերը (էջ 147-149, 153-155, 192-193), նաև հայկական լեռնաշխարհում տիրող իրադրության ու հայերի իրավիճակի հետ ծանոթանալու համար ստեղծված՝ Զ. Հարբորդի ռազմական առաքելության պատմությունը (էջ 176-177, 186, 198): Իսկ գերագույն կոմիսարի գործունեությունը ներկայացված է 1919 թ. հուլիսի 5-ին Ռ. Լանսինգին, օգոստոսի 27-ին ու դեկտեմբերի 1-ին Փարիզի վեհաժողովի նախագահ Ժ. Կլեմանսոյին ուղարկված հեռագրերով (էջ 147-148, 198-199, 348-349), օգոստոսի 21-ին ՀՀ վար-

չապետ Ա. Խատիսյանին հղված դիմումով (էջ 192-193), նաև 1920 թ. հունվարի 22-ին Ռ. Լանսինգին հասցեագրված հեռագրով (էջ 379-380):

Հարկ է նշել, որ «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեսպարտամենտի 1917-1920 թթ. փաստաթղթերում» ժողովածուի և՛ ռուսերեն, և՛ անգլերեն հրատարակությունները կրում են կազմողի՝ Գ. Մախմուդյանի ուշադիր ու սրտացավ գիտական աշխատանքի կնիքը: Ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերի հետ կապված, ըստ անհրաժեշտության, կատարվել է աղբյուրագիտական լրացուցիչ աշխատանք, ճշտվել ու նույնականացվել են բազմաթիվ անուններ, որոնք վավերագրերում հիշատակված են եղել աղավաղված կերպով: Այդպիսի օրինակներից է այն պաշտոնական անձանց ցուցակը, որոնց հետ Ջ. Հարբորդի առաքելության անդամները հանդիպել էին Ադանայից մինչև Թիֆլիս իրենց երկարուձիգ ճանապարհին (էջ 280-285): Աշխատանքի արժանիքն են նաև Գ. Մախմուդյանի կազմած գիտատեղեկատվական հարուստ նյութերն ու առանձին վավերագրերի մասին նրա մեկնաբանությունները: Գիտատեղեկատվական նյութերը ներառում են անձնանունների ընդարձակ ցանկը՝ փաստաթղթերում հիշատակված բոլոր անձանց վերաբերյալ պարզաբանումներով հանդերձ (էջ 428-499), ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերի աղբյուրագիտական ցանկը (էջ 500-506), անձնանունների և տեղանունների ցանկերը, ըստ այբբենական հաջորդականության ու համապատասխան էջերի նշումով (էջ 507-530), և փաստաթղթերի ցանկը՝ կազմված, ըստ դրանց ժամանակագրական հաջորդականության (էջ 531-558): Իսկ մեկնաբանություններն էլ բովանդակում են ոչ միայն անհրաժեշտ մատենագիտական տվյալներ, այլև միանգամայն տեղին պարզաբանումներ՝ շարադրված բարձրորակ անգլերենով (օրինակ՝ էջ 23-24, 79-80, 221-223, 331-332, 350-354, 385-386):

Ժողովածուում զետեղված հարուստ նյութը, անկասկած, կարող է օգտակար լինել ոչ միայն մեր հանրապետության պատմաբաններին, ուսանողներին ու Հայաստանի և միջազգային հարաբերությունների պատմությամբ հետաքրքրված ընթերցողներին, այլև անգլալեզու հետազոտողներին: Աշխատանքը ողջունելի է՝ հաշվի առնելով նաև թեմայի հայագիտական արդիականությունն ու կարևորությունը, փաստական նյութի հագեցվածությունը և խնդրո առարկա ժամանակահատվածի ու մերօրյա իրողությունների միջև զուգահեռներ անցկացնելու լայն հնարավորությունները:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու